

Яцик О. С.

УДК: 342. 5: 343. 224. 1 (477)

суддя Заводського районного суду м. Запоріжжя

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Аксіоматичним є положення про те, що адекватне розуміння сучасного стану розвитку кримінального законодавства неможливе без ґрунтовного осмислення історії його розвитку. Повною мірою це стосується і кримінально-правових норм щодо покарання неповнолітніх. Нехтування історичним досвідом, його здобутками та прорахунками, особливостями правових норм минулих часів призводить до односторонності при конструюванні сучасного законодавства, повторення старих помилок або ж повторного "відкриття" вже відомих положень.

Різні аспекти покарання неповнолітніх були предметом аналізу українських та іноземних вчених (М.І. Бажанов, І.М. Гальперін, В.К. Грищук, Т.А. Денисова, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, О.М. Скрабін, С.Д. Шапченко, М.Д. Шаргородський, М.І. Хавронюк, С.С. Яценю та ін.). З найновіших українських досліджень проблем покарання можна назвати дисертації В.М. Бурдіна, Т.О. Гончар, В.В. Полтавець, Т.В. Сахарук, Т.І. Іванюк, В.П. Козирєвої. Водночас доводиться констатувати, що саме питання історії розвитку кримінального законодавства про покарання неповнолітніх належить до малодосліджених в українській науці. Тому метою цієї статті є аналіз історії розвитку основних кримінально-правових актів, які діяли на території України, в частині регламентації ними покарання неповнолітніх.

В кримінально-правовій науці не існує єдиного загальноприйнятого підходу до періодизації історії розвитку кримінального законодавства. Наприклад, С.Ф. Денисов виділяє такі періоди: до заснування Київської держави (до XI ст.); період Київської держави (XI - XV ст.ст.); Литовсько-польська доба (XV

- XVI ст.ст.); козацька доба (XVI - XVIII ст.ст.); занепад козащини і українського життя (XVIII ст. - 1917 р.); радянський період (1917-1991 рр.); українське відродження (1991 р. - сьогодні) [1, с. 10]. В.А.Бортник пропонує наступні періоди розвитку української держави та законодавства: період до заснування Київської держави, Київська держава; період литовсько-польського панування, козацький період, радянський період; період становлення української держави; сучасний період [2, с.12], проте ця періодизація недовсюдна ("стрибок" від козащини до радянських часів виглядає алогізмом). На погляд С.В. Кудіна, історія розвитку кримінального законодавства України до XVII ст. включає такі періоди: перша половина X ст.; друга половина X ст. - перша чверть XII ст.; друга чверть XII - перша половина XIV ст.; друга половина XI-XV ст.; кінець XV-XVI ст.; друга половина XII - перша половина XV II ст. [3, с.13-16]. Ґрунтуючись на цих та інших наявних в науковій літературі джерелах можна запропонувати таку періодизацію кримінального законодавства України: 1) період Київської Русі (X -XIII ст.ст.); 2) період польсько-литовського панування та козацька доба (XIV - XVII ст.ст.); 3) період знаходження України в складі Російської імперії, Польщі та Австро-Угорщини (XVII ст. - 1917 р.); 4) радянський період (1917-1991 рр.); 5) період незалежності України (із 1991 р.). Кожен із цих періодів характеризується історичною специфікою та особливостями відповідних правових пам'яток, зокрема і тих, що містили кримінально-правові норми. Водночас запропонована класифікація (як й інші) не враховує специфіку кримінально-правових норм, які стосуються саме покарання

неповнолітніх, а ґрунтується переважно на історичних етапах розвитку держави і права України. Така класифікація може бути побудована лише після розгляду особливостей історичного розвитку джерел кримінального права, які регламентували покарання неповнолітніх.

Найбільш характерним джерелом права, зокрема і кримінального, періоду Київської Русі була "Руська Правда". Проте не дивлячись на відносно прогресивний для свого часу характер "Руської Правди" та детальну регламентацію багатьох кримінально-правових питань, вона не містила будь-яких положень щодо особливостей кримінального покарання неповнолітніх. В період XIV - XVII ст.ст. на землях України, які входили до складу Великого князівства Литовського та Польщі (з 1569 р. - Речі Посполитої) діяли Литовські Статути (1529, 1566 та 1588 рр.), Магдебурзьке право (зокрема, "Саксонське Зерцало"), польський законодавчий акт "Порядок", а також багато власне українських звичаєвих норм, в яких містилися лише загальні положення щодо покарання та його призначення, однак не було норм, які б стосувалися особливостей покарання саме неповнолітніх. Певні зрушення відбулися у цій сфері із другої половини XVIII ст., коли в Російській імперії (зокрема, при Катерині II) почала частково діяти тенденція до виключення зі сфери дії кримінально-правових норм дітей та підлітків, зважаючи на рівень їхнього розвитку [4, с. 48], проте й тоді чіткого законодавчого закріплення пом'якшення покарання неповнолітнім не було.

Лише у XIX ст., коли кримінально-правова наука в Росії досягла відносно високого рівня розвитку, в законодавстві з'явилися положення про особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Йдеться, зокрема, про такий законодавчий акт Російської імперії XIX ст., як "Уложення про покарання кримінальні та виправні" 1845 р., яке неодноразово змінювалося, двічі в редакціях 1857, 1866 та 1885 рр. Цей нормативно-правовий акт в

повному обсязі діяв на території України. Розділ 5 Уложення "Про обставини, що зменшують вину і покарання" передбачав певні особливості кримінального покарання неповнолітніх. Так, ст. 142 визнавала малолітство та неповноліття фактом, що зменшує вину і суворість покарання [5, с. 164]. Діти у віці до 7 років віддавалися батькам, опікунам або родичам для суворого нагляду і виправлення, адже вважалося, що злочин вчинений ними без розуміння суті свого діяння [5, с. 202]. Дослідники звертають увагу на той факт, що це Уложення, за зразком багатьох західноєвропейських кодексів того часу (наприклад, КК Франції 1810 р.) передбачало дві умови застосування покарань для неповнолітніх - досягнення певного віку та наявність "розуміння" [5, с. 322]. Ст. 144 аналізованого Уложення закріплювала детальні правила пом'якшення покарання неповнолітнім різних вікових груп (від 10 до 14 років та від 14 до 21 року). Зокрема, за злочини, покаранням за які було позбавлення всіх прав та тілесні покарання, малолітнім у віці від 10 до 14 років призначалось заслання в Сибір на поселення без тілесного покарання, замість покарання у вигляді позбавлення всіх прав, тілесних покарань та заслання на поселення, їм призначалось направлення у монастир або гамівний будинок (окремо від інших засуджених) на строк від 5 до 8 років без застосування тілесних покарань; за менш тяжкі злочини, покаранням за які були позбавлення всіх прав і заслання у Сибір чи інші віддалені губернії або віддання до виправних арештантських рот цивільного відомства або робітничі будинки, цій категорії осіб призначалось ув'язнення від 2 місяців до одного року у монастирі або гамівному будинку, за злочини, які каралися ув'язненням у гамівний будинок або інше менш суворе покарання, цим малолітнім призначалось домашнє виправне покарання за розпорядженням батьків чи опікунів. За всі інші злочини та проступки, згідно зі ст. 146 Уложення,

покарання неповнолітнім від 14 до 21 року за розсудом суду зменшувалось на один або два ступеня [5, с. 203]. Досить цікавим було положення, передбачене у ст. 148 Уложення неповнолітні у віці від 14 до 21 року за необережні злочини підлягали лише домашньому виправному покаранню за розпорядженням батьків або опікунів. На нашу думку, всі наведені положення засвідчують певний гуманізм (очевидно, релігійно-морального забарвлення, так, як він розумівся у тогочасній Росії) цього Уложення у ставленні до неповнолітніх. Однак з іншого боку, ст. 150 передбачала, що у випадку повторного вчинення неповнолітнім тяжкого або однаквого за ступенем тяжкості злочину (якщо використовувати сучасну кримінально-правову термінологію), йому має бути призначене покарання на рівні із повнолітніми, але із звільненням від тілесного покарання або його зменшенням.

Такий законодавчий акт Російської імперії, як "Статут про покарання, що накладаються мировими суддями" 1864 р. (він передбачав кримінальну відповідальність не за злочини, а за проступки) надавав мировим суддям право призначати неповнолітнім у віці від 10 до 17 років замість тюремного ув'язнення поміщення у виправні притулки для неповнолітніх на період до досягнення ними 18 років (ст. 6). Окрім того, цей Статут містив норму, згідно з якою покарання неповнолітнім у віці від 10 до 17 років знижується наполовину. Також неповнолітніх до 14 років мировий суддя міг замість покарання передати батькам, опікунам або родичам для домашнього виправлення [6, с. 395-396]. Коментуючи положення ст. 11 документа, радянський дослідник Б.В.Віленський зазначав, що за змістом цієї норми, на відміну від ст. 150 Уложення про покарання 1845 р., не вимагалось встановлення факту вчинення проступку із "розумінням" [6, с. 427]. В останній (1885 р.) редакції аналізованого вище Уложення норми, що регламентували

покарання неповнолітніх, зазнали певних змін, переважно у бік диференціації покарання різними віковими категоріям неповнолітніх та його гуманізації. Питання про те, чи діяв неповнолітній до 17 років із "розумінням", вирішували присяжні в кожному конкретному випадку. Коментуючи норми Уложення, відомий російський криміналіст М.Таганцев зазначав: "Закон допускає для малолітніх від 10 до 14 років відсутність розуміння, а від 14 до 17 років - відсутність повного розуміння" [7, с.117]. Граничний вік неповнолітніх, які у випадку вчинення ними злочину "без розуміння" віддавалися під нагляд батькам або родичам, збільшувався із 14 до 17 років. Відповідно до ст. 138 Уложення неповнолітнім у віці від 14 до 17, які вчинили злочин без "повного розуміння", за розсудом суду могло бути призначене покарання або направлення у виховний притулок. На відміну від старої редакції, Уложення в редакції 1885 р. передбачало більш "пільгові" правила заміни покарань неповнолітнім у віці від 10 до 14 років, які вчинили злочин із "розумінням". Зокрема, покарання у вигляді смертної кари або каторжних робіт замінювалося направленням у виправний притулок, вклонію для неповнолітніх або ув'язненням на строк від 2 до 5 років; за менш тяжкі злочини призначалось ув'язнення від одного місяця до одного року [7, с. 120-121]. Зберігала чинність норма, відповідно до якої неповнолітні у віці від 14 до 21 року за необережні злочини підлягали домашньому виправному покаранню (ст. 144 Уложення). Водночас норма Уложення 1845 р. щодо негативних наслідків повторного вчинення неповнолітнім певного ступеня тяжкості у новій його редакції не була збережена. Кримінальне законодавство Російської імперії початку ХХ ст. містило декілька норм щодо особливостей кримінального покарання неповнолітніх. Наприклад, у ст. 41 Кримінального Уложення 1903 р. йшлося, зокрема, про те, що "не ставиться у винуваті злочинне діяння, вчинене неповнолітнім у віці

від 10 до 17 років, який не міг розуміти властивості та значення вчиненого ним або керувати своїми вчинками" [8, с. 288].

Характерною особливістю радянського періоду розвитку кримінального законодавства, який почався із жовтневої революції 1917 р., стало скасування правових актів попередніх урядів та їх заміну власними документами, прийнятими на підставі класовості та революційної правосвідомості. При цьому на першому етапі в Україні майже повністю діяли російські правові акти. Так, Постановою Наркормату юстиції та РНК УРСР від 4.08.1920 р. на території України були введені "Керівні засади з кримінального права РРФСР" 1919 р., в яких містилися основні положення щодо кримінального права та правосуддя. Значні зміни стосувалися також особливостей покарання неповнолітніх. Так, в Росії Декрет РНК 1918 р. проголошував скасування судів та тюремного ув'язнення для малолітніх і неповнолітніх [8, с. 289]. У 20-х роках ХХ ст. законодавство про кримінальну відповідальність неповнолітніх суттєво змінювалось, однак при цьому примусовим та виховним заходам належав пріоритет перед заходами кримінального покарання. Першим систематизованим нормативним актом, який містив кримінально-правові норми в Україні за радянських часів, був КК УРСР 1922 р., введений в дію постановою ВУЦВК цього ж року. Єдиною нормою цього документу, в якій йшлося про специфіку кримінального покарання неповнолітніх, була ст. 18, згідно з якою покарання не застосовувалось до малолітніх у віці до 14 років, а також до всіх неповнолітніх у віці від 14 до 16 років, щодо яких визнано можливим обмежитись заходами медико-педагогічного впливу [9, с. 454]. У примітці до ст. 33 КК УРСР 1922 р. йшлося про те, що вищий захід репресії (розстріл) не застосовується до осіб, які не досягли на момент вчинення злочину 18-річного віку [9, с. 457]. Цей КК діяв на території України всього 5 років, а у 1927 р. його замінив новий

КК УРСР. Цей Кодекс не набагато збільшив кількість норм щодо кримінального покарання неповнолітніх. Зокрема, у ст. 11 йшлося про те, що у випадку якщо комісією у справах неповнолітніх буде визнано, що відносно неповнолітнього у віці від 14 до 16 років не уявляється можливим застосування заходів медико-педагогічного характеру питання про застосування щодо цих осіб заходів судово-виховного характеру або про їх заміну заходами медико-педагогічного характеру вирішується судом. Медико-педагогічні заходи могли бути застосовані і до осіб у віці від 16 до 18 років, але лише за постановою суду у випадках, коли він визнає це за необхідним. Новелою КК 1927 р., порівняно із КК 1922 р., були положення, які передбачали обов'язкове пом'якшення строків заходів соціального захисту судово-виховного характеру (фактично - покарань) у випадку вчинення злочину неповнолітнім. Зокрема, для неповнолітніх у віці від 14 до 16 років максимальне покарання, передбачене санкцією відповідної статті, знижувалось наполовину, а для неповнолітніх від 16 до 18 років - на одну третину (ст. 12) [10, с. 314]. Окрім того, пункт "з" ст. 44 цього Кодексу до обставин, що пом'якшують покарання, відносив вчинення злочину особою, яка не досягла повноліття [10, с. 323].

Слід зазначити, що в 30-х рр. ХХ ст. в умовах становлення в СРСР тоталітарного режиму заходи кримінальної репресії загальною та щодо неповнолітніх зокрема суттєво посилювались. У цьому зв'язку МІ. Хавронюк слушно звертає увагу на те, що у радянському законодавстві мали місце суперечливі спроби визначення особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх [11, с. 151-152]. Так, у 1935 р. була прийнята постанова ЦВК та РНК СРСР "Про заходи боротьби зі злочинністю неповнолітніх", яка суттєво знижувала вік кримінальної відповідальності. Зокрема, з 12 років підлягали відповідальності неповнолітні за такі злочини, як крадіжка, вбивство, тілесні

ушвидження. До неповнолітніх навіть могла бути застосована смертна кара, а ст. 8 Основних засад кримінального законодавства, яка надавала право застосовувати до неповнолітніх заходи медико-педагогічного характеру, була скасована. Були також ліквідовані комісії у справах неповнолітніх. Таким чином, гуманізм у ставленні до неповнолітніх замінювався посиленням репресивно-каральних заходів. Навіть у 1956 р. МВС та Генпрокуратура СРСР прийняли спеціальну Інструкцію, яка передбачала, зокрема, можливість посадового направлення неповнолітніх у віці 11-16 років у дитячі виховні колонії, якщо їх кримінальне переслідування за окремі нетяжкі злочини (хуліганство, дрібні крадіжки тощо) вважалось нецільним [11, с. 152].

Наступним - після КК 1927 р - нормативно-правовим актом, що діяв в Україні як за радянських часів, так і в період незалежності, був КК УРСР 1960 р. (набрав чинності у 1961 р.), прийнятий на підставі загальносоюзних "Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік" 1958 р. Суттєвим нововведенням в цьому Кодексі стало підвищення мінімального віку кримінальної відповідальності з 12 до 14 років. Окрім того, до неповнолітніх не застосовувалась низка покарань (поміщення у тюрму при позбавленні волі, заслання та вислання). Однак КК УРСР 1960 р. не містив спеціального розділу чи глави, які б визначали особливості покарання неповнолітніх, а норми з цих питань містилися в окремих статтях (зокрема 10 та 11). Ч. 2 ст. 24 цього Кодексу забороняла засудження неповнолітніх до смертної кари, а ч. 2 ст. 25 встановлювала максимальний термін позбавлення волі неповнолітньому - 10 років. В той же час обов'язкового пом'якшення покарання неповнолітнім КК УРСР 1960 р. не передбачав [12].

Вважається, що радянське кримінальне законодавство 60-70 рр., під впливом ідей

соціалістичного гуманізму, було зорієнтоване на застосування переважно не покарання, а заходів виховного характеру у випадку вчинення неповнолітніми злочинів, що не являють великої суспільної небезпеки, а суди намагалися використовувати відносно ліберальні заходи щодо цієї категорії осіб. У 1977 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про доповнення Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік статтею 39-1", який регламентував підстави відстрочки виконання вироку неповнолітньому. Ця стаття, зокрема, визначала, що при призначенні покарання неповнолітньому який вперше засуджується до позбавлення волі на строк до 3 років, суд, з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, особи винного та інших обставин справи, а також можливості його виправлення і перевиховання без ізоляції від суспільства, може відстрочити виконання вироку до позбавлення волі щодо такої особи на строк від 6 місяців до 2 років [8, с. 292]. Цікаво, що згодом (у 1982 р.) ця норма, будучи позитивно оцінена науковцями та судовою практикою, була поширена і на повнолітніх злочинців [13, с. 12].

В останні роки існування СРСР (період так званої перебудови) значно активізувалася увага вчених до багатьох питань кримінального права, в тому числі і стосовно покарання неповнолітніх. Так, в розробленій у 1987 р. радянськими криміналістами теоретичній моделі кримінального законодавства було запропоновано виділити спеціальний розділ, присвячений особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх. Передбачалась можливість застосування до неповнолітніх наступних видів покарань: штраф, виправні роботи без позбавлення волі за місцем роботи, виправні роботи без позбавлення волі поза місцем роботи та позбавлення волі на строк до 7 років [14, с. 228]. Розробники цього модельного кодексу пропонували закріпити норму, в якій йшлося про необхідність

врахування при призначенні покарання неповнолітнім, окрім загальних положень і вимог, також специфічних додаткових обставин: ступінь розвитку особи неповнолітнього, ступінь усвідомлення ним мотивів вчиненого злочину, умови його виховання, характеристику за місцем навчання або роботи, наявність впливу дорослих та інші обставини, які характеризують особливості особи неповнолітнього (ст. 112). Такого роду пропозиції можна вважати суттєвим досягненням кримінально-правової науки радянського періоду, які, з огляду на їх важливість та значущість, тією чи іншою мірою були враховані при розробці та прийнятті кримінальних кодексів багатьох пострадянських держав, включаючи Україну. Як вже зазначалося, КК УРСР 1960 р. - із відповідними змінами щодо системи покарань - діяв в Україні аж до 2001 р. Лише у новому КК України вперше з'явився розділ XV Загальної частини із назвою "Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх". Поява в КК України окремого розділу, в якому передбачені особливості покарання неповнолітніх є, безумовно, важливим та позитивним кроком, що має як теоретичне, так і практичне значення.

Висновки.

1. Аналіз історії розвитку кримінального законодавства щодо покарання неповнолітніх дозволяє виділити такі його періоди: 1) перша половина XIX ст. ("Уложення про покарання кримінальні та виправні" 1845 р.); 2) друга половина XIX ст. - початок XX ст. (Уложення в редакції 1885 р. та Кримінальне Уложення 1903 р.); 3) перший етап радянського періоду (20-50 рр.; КК УРСР 1922 р. та 1927 р.); 4) другий етап радянського періоду (60-80 рр.; КК УРСР 1960 р.); 5) етап незалежності України (із 1991 до 2001 рр.). В цей період діяв КК УРСР 1960 р. зі змінами; 6) новітній період, пов'язаний із набранням чинності КК України (з 1 вересня 2001 р.). Кожен із цих періодів має свої культурно-історичні та юридичні особливості,

які відповідним чином відображалися на документах, що містили кримінально-правові норми з питань покарання неповнолітніх.

2. Законодавча реплікація різних аспектів покарання неповнолітніх з'являється в нормативних документах та пам'ятках права набагато пізніше порівняно із загальними питаннями кримінального покарання, що пов'язане із рівнем розвитку загальної та правової культури суспільства, моральними уявленнями, рівнем розвитку юридичної техніки, впливом зарубіжного законодавства, політичними чинниками тощо. В цілому включення до чинного законодавство положень про особливості покарання неповнолітніх відбувається лише на відносно високому рівні його розвитку. Саме тому в таких правових документах та пам'ятках, як "Руська правда", Литовські статuti, Соборне Уложення 1649 р., "Військовий артикул" Петра I 1716 р. тощо такого роду норми відсутні. Положення щодо особливостей кримінального покарання неповнолітніх законодавчо закріплюються лише за часів Російської імперії у XIX ст., а саме в "Уложенні про покарання кримінальні та виправні" 1845 р. зі змінами в редакціях 1857, 1866 та 1885 рр., а також в "Статуті про покарання, що накладаються мировими суддями" 1864 р. та Кримінальному Уложенні 1903 р. Квінтесенція змісту цих актів зводилася переважно до положень про заміну загальних видів покарань, передбачених для дорослих, більш м'яким в залежності від віку неповнолітнього та наявності "пільгових" правил призначення покарання цій категорії осіб.

3. Радянські кримінально-правові акти, які діяли на території України, починаючи із КК 1922 р. та КК 1927 р., містили окремі положення щодо покарань неповнолітніх. КК 1927 р. закріплював обов'язкове пом'якшення у різних пропорціях покарання для неповнолітніх від 14 до 16 та від 16 до 18 років. Із 30-х рр. XX ст. багато ліберальних і

гуманних норм були скасовані із посиленням ролі карально-репресивних заходів в період "розквіту" тоталітаризму В КК УРСР 1960 р., який діяв до 2001 р., не було окремого розділу щодо особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, а окремі статті стосувалися примусових заходів виховного характеру як альтернативи покаранню, незастосування до неповнолітніх окремих покарань (смертної кари, ссильання, висилання) та обмеження максимуму позбавлення волі десятирічним строком. А тому певною мірою таке регулювання особливостей покарання неповнолітніх в квітціньому СРСР можна розглядати як "крок назад" порівняно із регулюванням цих питань в законодавстві Російської імперії.

4. Появу в Загальній частині чинного КК України розділу XV "Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх" можна вважати прогресивним кроком, який відповідає кращим досягненням вітчизняної та зарубіжної кримінально-правової науки.

Перелік використаної літератури:

1. Денисов С. Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської моралі (ст.ст. 210, 211, 211-1 КК України): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - К., 1996. - 22 с.
2. Бортник В. А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - К., 2004. - 21 с.
3. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X - першій половині XVII ст. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - К., 2001. - 24 с.
4. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности. - М.: НОРМА, 1998. - 285 с.
5. Российское законодательство X-XX вв. В 9 томах. Том 6. Законодательство первой половины XIX в. - М.: Юрид. лит., 1988. - 432 с.
6. Российское законодательство X-XX вв. В 9 томах. Том 8. Судебная реформа / Отв. ред. Б.В.Виленский. - М.: Юрид. лит., 1991. - 495 с.
7. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издано Н.С.Таганцевым. - Изд. 10-е. - СПб.: Государств. типография, 1899. - 900 с.
8. Курс уголовного права. Общая часть. Том 2: Учение о наказании. Учебник для вузов / Под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М.Тяжковой. - М.: Зерцало, 2002. - 464 с.
9. Михайленко Л. Л. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Том первый. 1917-1925 гг. - К.: МООП УССР, 1966. - 486 с.
10. Михайленко Л. Л. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Том второй. 1926-1967 гг. - К.: МООП УССР, 1967. - 542 с.
11. Хавромюк М. І. Історія кримінального права європейських країн: Монографія - К.: Істина, 2006. - 192 с.
12. Кримінальний кодекс УРСР 1961 року // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1961. - № 28. - Ст.342.
13. Черкасов С.В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання / Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Одеса, 2005. - 19 с.
14. Уголовный закон: Опыт теоретического моделирования / Отв. ред. В.Н.Кудрявцев, С.Г. Келіна. - М.: Наука, 1987. - 276 с.